

Ալեքսանդր Շիրվանզադե

Կրակ

I

Այս անգամ փաստաբան Միրաբյանի մոտ հյուր էինք ընդամենը երեք հոգի՝ մի բժիշկ, մի ճարտարապետ և ես: Դրսում փշույմ էր ձմեռային բուք, կարկտի պես կոշտ ձյունի հատիկներն ուժգին գարկվում էին լուսամուտների ապակիներին: Սեղանի վրա խշշում էր ինքնաեռը, վառարանի մեջ ուրախ-ուրախ այրվում կրակը, իսկ լամպը մանիշակագույն լուսամփոփի միջով տարածում էր մեղմ, հաճելի լույս: Այս բոլորը մեզ տրամադրում էր նույն երեկո սովորականից ավելի նստել հյուրասեր տանտիրոջ տաք, համեստ, բայց ճաշակով կահավորված, դուրեկան սենյակում:

Բժիշկը ոգևորված խոսում էր անհատի և շրջանի փոխադարձ ազդեցության մասին, և մենք վիճաբանում էինք:

Միրաբյանը լուռ էր և կարծես չէր հետաքրքրվում մեր խոսակցությամբ: Նա անթարթ աչքերով նայում էր վառարանին՝ մերթ ընդ մերթ շփելով յուր խիտ և կարճ միրուքը, որ արդեն սկսել էր ճերմակել:

Կրակ էր, ինքն իրան կերավ, ոչնչացավ, հանկարծ արտասանեց նա կամացուկ, շարունակ նայելով վառարանին:

Բժիշկը լռեց և մենք բոլորս զարմացած նայեցինք Միրաբյանին:

Ներեցեք, պարոններ ասաց նա մի քիչ շփոթվելով, ես մտածում էի, բայց չկարծեք թե ականջ չէի դնում ձեզ: Ինչի՞ մասին էիք մտածում, հարցրեց բժիշկը:

Չարմանալի է մարդու միտքը... գուցե գաղափարների ասոցիացիա էր. մտածում էի այս վառարանում այրվող այն կանաչագույն կեղևով փայտի մասին: Նա մի նորաբույս ծառի բուն է եղել: Այդ կրակը և ձեր խոսակցությունը ինձ հիշեցրեց մի դեպք, մի... մի... անբախտ մարդու կյանքը:

Նշանակում էր, որ Միրաբյանի անսպառ շտենարանում կար դարձյալ մեզ անհայտ մի պատմություն: Մենք միշտ հաճությամբ էինք լսում նրան, իսկ նա սիրում էր պատմել: Ինչ ասել կուզի, որ մենք հետաքրքրվեցինք ու խնդրեցինք պատմել այն, ինչ որ այդ թույլին պատճառել էր նրան այնքան մտախոհություն: Մի-մի բաժակ թեյ ածելով մեզ համար, նա վառեց մի նոր ծխախոտ և նստեց դարձյալ վառարանի հանդեպ:

Այն ժամանակ, պարոններ, ես դեռ ուսանող էի, սկսեց նա անմիջապես, և բնակվում էի Մոսկվայի ծուռ փողոցներից մեկում, մի պատվավոր ընտանիքում: Նա բաղկացած էր մի պառավ այրիից և երկու երիտասարդ աղջիկներից՝ մեկը քսանուերեք, մյուսը մոտ քսան տարեկան: Մայրը վարձով սենյակներ էր տալիս, մեծ աղջիկը երաժշտության դասատու էր, իսկ փոքրը նոր էր ավարտել գիմնազիոնը: Նրանց հայրը եղել էր երկար տարիներ գերմաներենի դասատու մի դպրոցում: Այրին նրա մահից հետո թոշակ էր ստանում: Բնակարանի յոթ սենյակներից երկուսում կենում էին տանտիրուհիները, իսկ հինգը տրված էին վարձով:

Մի օր սենյակներից մեկը դատարկվեց . պառավն ընկավ հոգսի մեջ: Նա մեզ խնդրեց, ինչպես և է, վարձող գտնել: Պառավի խնդիրը կարողացավ կատարել իմ դրկիցներից մեկը ֆիզիկո-մաթեմատիկական ֆակուլտետի մի հայ ուսանող՝ Չարիֆյան անունով:

Որովհետև Չարիֆյանը դեր է խաղալու իմ պատմության մեջ, բարեհաճեցեք լսել նրա մասին մի քանի խոսք: Դա այն մարդկանցից էր, որոնց մասին, հենց առաջին անգամ նայելիս, կարելի է ասել՝ թե կյանքը երբեք նրանց համար

տանջանքների բով չի դառնալ: Նրա կարմիր երեսը, կարմիր ականջները, տափակ ճակատը, բաց-կինամոնագույն քծնող աչքերը արտահայտում էին խաբուսիկ համեստության և ամբարտավանության մի անորոշ խառնուրդ: Նրա քայվածքը դանդաղ էր, ձևերը մեղմ, խոսակցության եղանակը մի քիչ արհամարհական, մի քիչ ծանրաբարո: Դա նրա բնական հատկությունները չէին, այլ արվեստական, շինծու: Նա աշխատում էր երևալ ավելի խոհեմ և հասուն, քան կարող էր լինել քսանուչորս տարեկան մի երիտասարդ, որ շուտով պիտի ավարտեր ուսումը:

Ես զգում էի դեպի թարիֆյանը ինչ-որ խուլ հակակրանք, թեև նա ինձ ոչ մի անախորժություն չէր պատճառել, նա ինձ հետ վարվում էր շատ քաղաքավարի, նույնիսկ աշխատում էր հաճոյանալ: Նա աշխատասեր էր, հաշվագետ, խորամանկ և գիտեր գրավել պրոֆեսորների ուշադրությունը: Նրա աչքերի արտահայտությունը պարունակում էր ինչ-որ վատ բան, հոգու մի եսական և անհաճո ձգտում, բայց միայն այն ժամանակ, երբ լուռ էր: Դժբախտաբար կյանքում առհասարակ դիտող մարդիկ շատ քիչ են պատահում, ուստի Չարիֆյանը ընկերների շրջանում համարվում էր բարեսիրտ, համեստ, ի՞նչ եմ ասում, նույնիսկ յուր ազնվությամբ օրինակելի: Այնինչ, ես ոչ ոքից չէի լսում, թե երբևէ նրա կողմից իրականորեն արտահայտվել են այդ սիրուն հատկությունները:

Ահա այդ երիտասարդը մի օր հետը բերեց բնագիտական ֆակուլտետի մի ուսանող, որը նույնպես հայ էր և կովկասցի: Առանց երկար խոսելու, նա վարձեց սենյակը ճաշով և նույն օրն ևեթ տեղափոխվեց: Երրորդ օրից սկսած նա արդեն ճաշում էր մեզ հետ միասին: Ես նստած էի նրա դեմուդեմ և կամա-ակամա դիտում էի նրան: Նրա թուխ-թուխ դեմքը գունատ էր, աչքերը խոշոր, սևաթույր, ճակատը լայն և պայծառ: Նրա ուղղաձիգ քիթը, նուրբ և մի փոքր կանացի շրթունքները, որ նոր-նոր ծածկվել էին կակուղ մազերով, նրա ամբողջ կերպարանքը արտահայտում էին հոգու անխառն մաքրություն: Նրա նայվածքը խելացի էր և թախծալի: Կար մի ինչ-որ հեգնություն այդ նայվածքի մեջ, մի ներքին ծիծաղ, բայց բարի և ցավակցական ծիծաղ այն բոլորի վրա, ինչ որ տեսնում էր գոնե, այսպես թվաց ինձ հենց առաջին անգամից:

Ճաշի միջոցին, ինչպես և հետո, նա մի վայրկյան հանգիստ չէր մնում: Մասնակցելով մեր խոսակցությանը, նա մերթ սեղմում էր շրթունքները, դառն ժպտում և ճակատը տրորում, որպես թե գլուխը ցավելիս լիներ, մերթ անսպասելի ցնցումներ էր գործում, որպես թե մի անախորժ բան էր լսում: Եվ միշտ նրա կրակոտ աչքերը կայծեր էին ցայտեցնում: Նրա նիհար ձեռները մի քիչ դողում էին, ձայնը երերվում էր խոսակցության ժամանակ և երբեմն խեղդվում կոկորդում:

Չեռնյալ օրը ես ճաշի ժամանակ դարձյալ նստեցի նրա դեմնուդեմ: Նույնն արի և երրորդ, չորրորդ օրերը: Կարծես, նրա դեմքի, մանավանդ աչքերի մեջ կար մագնիսական զորություն, որ չէր թողնում իմ հայացքը հեռացնել իրանից: Մի բան ասելիս, նախ և առաջ նրան էի նայում: Ինձ հաճելի էր նրան նայել: Իսկ նա նայում էր ամենին և ոչ ոքի: Թվում էր, որ նրա միտքը երբեք չի կենտրոնանում սեղանակիցների վրա, որ խոսելով մեզ հետ, մտածում է ուրիշ բաների մասին:

Չինգ դրկիցներից մեկը լեհացի էր, ծառայում էր մի ինչ–որ բանկում, մյուսը՝ ուսուսանող, մենք՝ հայեր, տանտիրուհիները՝ գերմանացիներ, ամենքս էլ խոսում էինք, իհարկե, ռուսերեն: Այսպիսով մեր խումբը ներկայացնում էր մի միջազգային խառնուրդ, Չարիֆյանը սովորաբար նստում էր օրիորդների միջև: Աջ ու ձախ ծառայելով մեկին ու մյուսին, նա երկուսին էլ հաճոյախոսություններ էր անում: Մեծ քույրը Մելիտան նշանված էր մի գերմանացի երաժշտի վրա, շուտով պիտի ամուսնանար և այդ միջոցին զբաղված էր յուր հարսանիքի հագուստներով: Նա գեղեցիկ չէր, բայց խելոք էր և բարի: Իավական սիրուն էր փոքր քույրը՝ Ադելաիդան: Նրա մազերը ոսկեգույն էին, դեմքը առողջ, աչքերը խոշոր և լի կենսուրախության հրով, վառվռում, կազմվածքը կանոնավոր, միջահասակ: Մի ուրախ ու զվարթ աղջիկ էր, միշտ երգում էր, միշտ թռչկոտում, միշտ ծիծաղում: Եվ դա այնքան դաշնակում էր նրա պատանեկական հասակին, որքան ծիծեռնակի երգը՝ գարնան առավոտին: Մենք բոլորս սիրում էինք նրան ինչպես եղբայր, կատակներ էինք անում, բարկացնում, և նրա առողջ քրքիջների շնորհիվ մեր ճաշն անցնում էր զվարճալի:

Բայց այն օրից, երբ նոր դրկիցը դարձավ մեր ճաշընկերը, մեր խմբի միջազգային բնավորությունն սկսեց քիչ-քիչ փոխվել. նա չէր մասնակցում մեր կատակներին և

զվարճախոսություններին, չէր ծիծաղում և ոչ օրհորդներով զբաղվում: Կարելի էր կարծել, որ մի ծանր, անխուսափելի միտք անընդհատ տանջում էր նրան: Իսկ իմ հետաքրքրությունը օրեցօր ավելանում էր: Փափագում էի, որքան կարելի է, շուտ և մոտիկ ծանոթանալ այդ մարդուն: «Է՛հ, մտածում էի, գուցե մի վիշտ ունի, գուցե կարոտ է ընկերական սփոփանքների, և ես կարող եմ օգտակար լինել»: Ես նրան առաջ էլ տեսել էի մի քանի անգամ, բայց ծանոթ չէի: Նա սկզբում եղել էր Պետերբուրգի համալսարանում և հենց այն տարին էր տեղափոխվել Մոսկվա:

II

Մի անգամ մենք արդեն ճաշի էինք նստել գերմանական ճշտությամբ ուղիղ որոշյալ ժամին, իսկ մեր նոր սեղանակիցը դեռ չկար: Դրա համար մենք առաջվա պես ուրախ էինք, մանավանդ օրհորդները: Կար մի բարոյական գորություն այդ երիտասարդի մեջ, որ անբռնաբարելի կերպով ազդում էր մեզ վրա: Նայելով նրա մշտապես գունատ ու մելամաղձոտ դեմքին, մենք կամա-ակամա զսպում էինք մեր ծիծաղը և նայում միմյանց երեսին:

Արդեն ճաշը ավարտվելու վրա էր, երբ հանկարծ ներս մտավ և առանց սովորական բարեն ասելու, նստեց տեղը: Այս անգամ նրա դեմքն ավելի էր գունատ, աչքերն այրվում էին՝ մռայլված և կնճռված ճակատի տակից կայծեր արձակելով: Այդ միջոցին ռուս ուսանողը լեհացու հետ վիճաբանում էր մարդասիրական և բարեգործական գաղափարների մասին: Դա ժամանակակից խոսակցության առարկաներից մեկն էր:

Ուսանողը պնդում էր, թե մարդասիրությունը այժմյան տնտեսական անկանոն կազմակերպության հետևանքներից մեկն է:

Լեհացին հերքում էր նրա ասածները:

Ռուս ուսանողը խոսում էր առանձին ոգևորությամբ, երևի խրախուսված Չարիֆյանի հավանողական ժպիտներից և Մելիտայի ուշադրությունից:

Ո՛չ, գոչեց հանկարծ մեր նոր սեղանակիցը, գլուխը բարձրացնելով և նայելով ուղղակի ռուսի աչքերին, ոչ, դուք սխալվում եք: Ձեր ասածները ցնորք են և ցնորք

Էլ կմնան, քանի որ անհատի հոգին չի ենթարկվել արմատական հեղաշրջման.
հասկանում եք, արմատական...

Ի՞նչ եք կամենում ասել, պարոն Սանթուրյան, հարցրեց ոուսը զարմացած:

Չարմացանք մենք բոլորս էլ և մի հարցական հայացք ձգեցինք Սանթուրյանի վրա:

Ա՛յն, որ մեր հոգին է ապականված, մեր սիրտն է նեխված, և ոչ մեր միտքը խավար, պատասխանեց նա, մի ներվային շարժումով հեռացնելով իրանից ապուրի ամանը, որ աղախինը նոր էր դրել նրա առջև: Մարդկությունը երբեք չի հասնիլ ձեր երևակայած վիճակին, քանի որ գիտությունն ու կրթությունն անընդունակ են գջլել արմատից մեր կրծքի տակ թաքնված, քարացած ու ապականված մսի կտորը և նրա տեղը դնել իսկական մարդկային սիրտ: Լսեցե՛ք, մարդկային սիրտ են ասում... Դուք պախարակում եք բուրժուաներին, որոնք գոնե իրանց սեղանի փշրանքը ձգում են չքավորներին: Բայց ի՞նչ կասեք այն կրթված ու կրթվող բարբարոսների մասին, որոնք խոսքով ի՛սկ և ի՛սկ ձեր պաշտպանած գաղափարներն են քարոզում, իսկ գործով ուտում են իրանց բարեկամի ոչ միայն միսը, ԷԷ, դա քիչ է, այլև հոգին. հասկանում եք, հոգին: Այո՛, ուտում են, մարսում և էլի գաղափարական մարդիկ համարվում: Ախ, ներեցե՛ք տանտիրուհիներ, ես այսօր ախորժակ չունիմ . ներեցե՛ք պարոններ . . .

Այս ասելով, շտապով վեր կացավ և գնաց յուր սենյակը: Մենք նայեցինք միմյանց երեսին: Չարիճյանը քթի տակ ժպտաց, գլուխը շարժեց և ինչ-որ խոսք ասաց Ադելաիդային: Իսկ ես չկարողացա զսպել իմ հետաքրքրությունը, թողի սեղանը և գնացի Սանթուրյանի հետևից: Մոտենալով նրա դռներին, մի քանի վայրկյան տատանվեցի մտնե՞լ, թե ոչ: Մինչև այդ օրը նրա սենյակում չէի եղել և ոչ էլ նա էր ինձ այցելել: Բայց իմ ձեռք, գրեթե, ակամա երկու անգամ զարկվեց դռներին, և ներսից լսվեց նրա հուզված ձայնը «մտե՛ք»: Երբ ներս գնացի, նա անկողնակալի վրա թերթերի մեջ շտապով փաթաթում էր ամառային վերարկուն:

Ներեցե՛ք ես անքաղաքավարի վարվեցի . ա՛խ, ներեցեք, կրկնեց նա, յուր այլայլված դեմքը դարձնելով ինձ: Դուք, երևի ինձ խելագար եք համարում:

Գուցե իրավունք ունիք: Բայց ես շատ ուրախ եմ ձեր այցելությանը . ցավում եմ միայն, որ պետք է գնամ . . . Գիտե՛ք, գործը անհետաձգելի է, իսկ ես անսիրտ, դեռ ուզում էի ճաշել . . .

Նա գործը վերջացրեց, հագավ ձմեռային վերարկուն՝ և դուրս գնաց, հետը տանելով կապոցը:

Ես հիմարի պես ապշած, նայում էի նրա հետևից:

Մի ժամ անցած, երբ հագուստով պատկած անկողնակալիս վրա, մտածում էի դեռ այդ մարդու տարօրինակ վարմունքի մասին, լսեցի իմ դռների ձայնը: Ներս մտավ Սանթուրյանը, և ես լամպի լուսով նշմարեցի, որ այժմ նրա դեմքը հանգիստ է:

Կրկին անգամ ներողություն. գնանք իմ սենյակը՝ միասին թեյ խմելու:

Նա բարեկամաբար բռնեց իմ թևից և տարավ ինձ յուր սենյակը:

Ես չափից դուրս վրդովված էի, ասաց նա, թեյ պատրաստելով, այժմ ոչինչ, անցավ . . .

Բայց ի՞նչ է պատահել:

Դժբախտություն. ո՛չ, տմարդություն: Մի շատ սովորական, բայց սուկալի տմարդություն. ընկերի տմարդություն՝ ընկերի վերաբերմամբ: Լսեցե՛ք, եթե կամենում եք:

Նրա պատմածից երևաց, որ յուր ծանոթ ուսանողներից մեկը հիվանդ է: Նա համալսարանում լսում է այդ մասին, գնում է հիվանդին այցելելու: Տեսնում է, որ մարդը մենակ, անօգնական պատկած է: Ոչ բժիշկ է գալիս, ոչ դեղերի փող ունի, նույնիսկ թեյ-շաքարն էլ վերջացել է: Դա մի խեղճ մալարոս էր, ամենից ատված, արհամարհված: Արհամարհված այն պատճառով, որ նրա մայրը վատ ճանապարհի էր եղել և հենց այն ժամանակ էլ էր: Նա մի անհայտ դժբախտ գավակ էր, որ կրում էր անառակ մոր հանցանքի պատիժը:

Երևի, Ժառանգականության օրենքների հիման վրա, գոչեց Սանթուրյանը, հետզհետե նորից հուզվելով, չէ՞ որ մենք այժմ անգիր ենք անում Դարվինի թեորիան: Երևակայեցեք, նա ամաչում է անգամ ընկերների օգնությանը դիմելու այդ նեղ վիճակում: Դժբախտաբար ես գրպանումս միայն հիսուն կոպեկ ունեի: Ի՞նչ կարելի էր անել: Վազեցի մեկի, մյուսի, երրորդի մոտ . բոլորը մերժեցին ինձ հինգ ռուբլի տալու: Վերջապես, դիմում եմ չորրորդին: «Փող չունիմ» ասում է: Է՛հ, ի՞նչ արած, ստիպված դուրս եմ գալիս ձեռնունայն: Սանդուղքի վրա հանդիպում եմ նրա աղախնին: Կինը, մի ձեռին բռնած մի շիշ թանկագին խմիչք, մյուս ձեռի ավում սեղմած մի բուռն թղթադրամ, դիմում է նրա սենյակը: Մի շար միտք ինձ թելադրում է, որ մեր փող չունեցող պարոնը յուր ընկերներին այս երեկո շաքարօղիով հյուրասիրելու համար քսասհինգանոց է ուղարկել խմիչքների խանութը... Ահա ինչեր են պատահում: Իսկ այդ ուսանողը միշտ բարձր բաների մասին է խոսում... Օօ՛, զգվում եմ միանգամայն այդ խոսքերից . ահա ինչու այսօր այնքան կոպիտ պատասխանեցի մեր սեղանակցին. . .

Նրա խոսքերի մեջ զգացվում էր մի անկեղծ հոգու բնական վրդովմունք:

Ինչո՞ւ ինձ չդիմեցիք, ես փող ունեի, ասացի ես:

Առայժմ կարիք չկա. ես նրա համար փող գտա...

Հարկավոր չէր հարցնել իմանալու համար, թե Սանթուրյանը որտեղից է փող ձարել: Նա անշուշտ գրավ էր դրել իր ամառային վերարկուն:

Այդ երեկո երկար ժամանակ մնացի նրա մոտ և բավական ծանոթացա նրա հայացքներին: Չնայելով տարիքին, նա անհամեմատ ավելի զարգացած էր, ավելի շատ կարդացած և կարդացածը լավ ընթրնած, քան բոլոր իմ ծանոթ ուսանողները: Խոսում էր լուրջ բաների մասին: Երբեմն նրա միտքը այնպիսի թռիչքներ էր գործում, որ ես հագիվ կարողանում էր երևակայությանը հասնել նրան: Նրա ոչ մի դատողությունը սովորական չէր, ոչ մի դարձվածք անգամ չէր արտասանում այնպես, ինչպես ուրիշները:

Նա զգայուն էր և անչափ զգայուն: Նրան վրդովեցնում էր մարդկանց անտարբերությունը դեպի հալածվածները, չքավորները, խեղճերը: Եվ այդ

մասին խոսելիս, ավելի էր հուզվում, գունատվում, նրա ձայնը ավելի էր դողում: Իսկ աչքերը կրակի այդ անսպառ աղբյուրը շարունակ կայծեր էին արձակում:

Ո՛չ, ես այդ տեսակ շարժուն դեմք կյանքունս էչ չեմ տեսել: Մարդը, կարծես, ամբողջովին բաղկացած էր ներվերից:

Այնուհետև մերկ ներվերից: Այնուհետև ես երբեմն գնում էի նրա սենյակը կամ ինքն էր գալիս ինձ մոտ: Նա խոսում էր ամեն բանի մասին, բացի մեկից յուր անձնավորության և ընտանեկան վիճակի: Իսկ ես, հարկավ այդ մասին չէի հարցնում: Միայն ինձ թվում էր, որ նրա ազգանունը ինձ ծանոթ է, որ ես մի տեղ լսել եմ, թե կարդացել նրա մասին մի պատմություն:

Ես սիրեցի նրան: Միրում էր արդյոք նա էլ ինձ, չգիտեի: Ջգում էի միայն, որ իմ այցելությունները նրան չեն ձանձրացնում: Մեր սենյակները միմյանցից բաժանված էին Ջարիֆյանի սենյակով: Երբեմն Սանթուրյանի ձայնը լսում էի իմ հարևանի մոտից: Շուտով նկատեցի, որ Ջարիֆյանը արդեն գրավել է նրա համակրությունը...

III

Մելիտան պսակվեց և ամուսնու հետ տեղափոխվեց Օդեսա: Մեր խմբի միակ գարդը մնաց Ադելաիդան, Ջարիֆյանը սկսեց ավելի հետամուտ լինել նրան: Թե ինչ ուներ սրտումը՝ այդ դժվար էր իմանալ նրա նման մի գաղտնապահ և խորամանկ մարդուց: Միայն այդ երիտասարդի հարաբերությունը դեպի օրիորդը ինձ դուր չէր գալիս, ինչպես և նա ինքն առհասարակ: Երբեմն նկատում էի, որ օրիորդի հետ խոսելիս, նրա քծնող աչքերի մեջ փայլում էր վավաշոտություն: Ճշմարիտ է, Ադելաիդան չէր փախչում աչքի քաղցր և խորհրդավոր ժպիտներից, բայց նկատում էի, որ աչքի տակով դիտում է Սանթուրյանին և ավելի ուշադիր է դեպի նա: Մինչդեռ ամեն բանի վերաբերմամբ զգայուն երիտասարդը տակավին անտարբեր էր նայում սիրուն օրիորդին:

Իմ բարեկամությունը Սանթուրյանի հետ օրեցօր դառնում էր մտերմական, բայց նրա ընտանեկան կյանքը ինձ համար դեռևս անթափանցելի էր: Այն ուսանողը,

որին օգնելու համար նա գրավ էր դրել վերարկուն, թոքախտ ուներ, շուտով մեռավ: Նրա թաղման օրը Սանթուրյանը առավոտ կանուխ ինձ զարթեցրեց և խնդրեց տալ տասնհինգ ռուբլի պարտք: Բարեբախտաբար մոտս փող կար, տվի: Նա խելագարի պես դուրս թռավ և շտապով հայտնեց ինձ այն հիվանդանոցի տեղը, ուր խեղճ ուսանողին փոխադրել էին վերջին ամիսը:

Այդ օրը ինձ համար կմնա անմոռանալի: Ես գնում էի հանգուցյալի դագաղի հետևից՝ տասի չափ աղքատ ուսանողների հետ: Ներկա էր և Ջարիֆյանը: Նա յուր դեմքին տվել էր հանդիսին վայել տխուր, միայն իմ կարծիքով կեղծ՝ արտահայտություն: Բայց, աստված իմ, այն ի՞նչ վիճակի մեջ էր Սանթուրյանը: Երբեք մի հանգուցյալի դագաղի շուրջը ևս չէի տեսել այդքան ճնշված, ընկճված, վշտալի կերպարանք: Թաղման հոգսերը նա յուր վրա էր առել: Եվ հեռավոր Կովկասից եկած մարդը մի օտարազգի ուսանողի դագաղին հետևում էր այն վիճակում, որի մեջ գուցե միայն հարազատ մայրը կարող էր լինել:

Ի՞նչ կապ կար նրանց մեջ, հարցրի ես մի ուսանողից:

Ոչինչ . նրանք միևնույն ֆակուլտետի ուսանողներ էին . ահա բոլորը, պատասխանեց նա:

Դիակառքը հասավ գերեզմանատուն: Միակ քահանան և միակ տիրացուն՝ կատարեցին վերջին կարգը: Այն թույլին, երբ չորս գույգ բիրտ ձեռներ ուզում էին դագաղը իջեցնել գերեզման, Սանթուրյանը բանվորներին ձեռով նշան տվեց սպասել:

Նա կանգնած էր գերեզմանից հանած թարմ հողի բարձրության վրա, դագաղի ոտքի կողմը: Նրա այտերը և ականջները ցրտից կապտել էին, շրթունքները դողում էին, ատամները զարկվում էին միմյանց, իսկ աչքերը դարձյալ կրակ էին արձակում:

Ձեռի մի շղային շարժումով նա հետ ձգեց լայն ճակատի վրա սփռված գանգուր մագերը: Նա սկսեց խոսել: Սկզբում նրա ձայնը երերվում էր, շրթունքները ցրտից անգոր էին արտահայտել խոսքերը: Բայց այս տևեց միայն մի քանի վայրկյան: Նա հաղթեց ցրտին, գապեց ներքին հուզմունքը, ձայնը բարձրացրեց:

Երբեք ես չէի լսել մարդկային խոսքը՝ բխած սրտի այդքան անհուն խորությունից: Դա դամբանական չէր, այլ մի ամբողջ ողբերգություն: Նա մտայն գույներով նկարագրում էր հանգուցյալի բարոյական վիճակը, պատկերացնում էր նրա դիրքը ընկերների շրջանում: Ամբողջ ժամանակը խեղճը ենթարկված է եղել մի խուլ և անլուր արհամարհանքի: Իբրև զգայուն և հիվանդ մարդ, նա չի կարողացել սառնարյուն տանել այդ արհամարհանքը և օր-օրի վրա ընկճվել է նրա ծանրության ներքո: Եվ ի՞նչ է եղել նրա հանցանքը: Միայն յուր մոր մոլորությունը, որ բերանից-բերան պատմվելով, հայտնի է եղել ամբողջ համալսարանին:

Դա էր Սանթուրյանի դամբանական միտքը: Եվ նա, այդ կենդանի փաստը հիմք վերցրած, արժարժում էր մի ամբողջ գաղափար անհատի և շրջանի մասին: Նա մի բարբարոսական զոհ էր համարում հանգուցյալին, զոհ մարդկային եսամոլության, գոռոզության, կեղծ պատվասիրության:

Նրա ձայնը ցրտից թանձրացած օդի մեջ այժմ արձակում էր երկաթի սուր հնչյուններ, այլևս չէր դողդողում, չէր խեղդվում կոկորդումը: Նա թվում էր ամբողջովին մի կենդանի և սուկալի բողոք ընկերների անիրավության դեմ: Ա՛խ, որքան ցավում եմ, որ նկարիչ չեմ: Այդ պահին նա այնքան գեղեցիկ էր, գրավիչ և ազդու յուր կերպարանքով, որ կարող էր ոգևորություն ներշնչել մի հանճարեղ վրձինի: Ամենքն զգացվեցին: Իմ հոգուն տիրել էր մի անսովոր ջերմություն: Յուրտը ինձ համար անզգալի էր դարձել, ես ամբողջովին հափշտակվել էի Սանթուրյանի վառվռուն խոսքերով և նրանց խոր իմաստով:

Տեր աստված, ո՛րքան պերճախոս է, ո՛րքան կրակ կա այդ մարդու սրտում, և ո՛րքան ուժ նրա ձայնի մեջ, մտածում էի ես:

Ես արտասովեցի, նաև մի քանի ուրիշները, բայց ոչ Ջարիֆյանը:

Հանդեսը վերջացավ և մենք, Սանթուրյանի խոսքերի խորին տպավորության տակ, վերադառնում էինք տուն:

Դուք կարող եք պարծենալ ձեր հայրենակցով, նա տաղանդ է, ասաց ինձ մի լեհացի ուսանող:

Այո՛, ես անկեղծ պարծենում էի իմ հայրենակցով: Եթե նա յուր դամբանականը գրեր, մի սքանչելի էպոպեա դուրս կգար, եթե արտասաներ մի մեծ հանդիսում-հագարավոր քարացած սրտեր կշարժեր: Նա տաղանդ էր, և անխառն, ինքնուրույն տաղանդ:

Լավ խոսեց մեր հայրենակիցը, բայց խոսողը նա չպիտի լիներ, դարձավ ինձ Ջարիֆյանը:

Ինչո՞ւ նա չպիտի լիներ:

Այնտեղ գրեթե բոլորը գիտեն նրա հոր պատմությունը:

Ի՞նչ պատմություն, ի՞նչ եք ասում, գոչեցի ես հետաքրքրված:

Է՛հ, ուրեմն ձեզ հայտնի չէ: Նրա հայրը բանտումն է . ո՞վ գիտե, գուցե շուտով արտրվի...

Ի՞նչ հանցանքի համար:

Կարծես կովկասցի չեք և հայ: Միթե չե՞ք կարդացել Սարգիս Սանթրոյանի դատը՝ յուր ապահոված տունը կրակ գցելու մասին: Այդ դատը ահագին աղմուկ հանեց: Նրա մասին գրեցին նույնիսկ այնտեղի և Պետերբուրգի մեծ լրագրերը:

Ահա ինչ: Ես մտաբերեցի, թե ինչու Սանթրոյան ազգանունը ինձ ծանոթ էր թվում: Արդարև, այդ դատը աղմուկ էր հանել: Մի քանի հրապարակախոսներ Սարգիս Սանթրոյանին ցույց էին տվել իբրև ազգային ընդհանուր տիպար և այս հիման վրա հարձակողական հոդվածներ գրել ամբողջ հայ ազգի դեմ, Սանթրոյան ազգանունը դարձել էր նախատական մակդիր հայերի մեջ, մանավանդ «ազգասերների» շրջանում:

Ջարիֆյանի խոսքերի մեջ ես զգացի մի տեսակ սատանայություն: Բայց եթե նա, մեր ընկերոջ ընտանեկան տխուր պատմությունն ինձ հիշեցնելով, ուզում էր իմ մեջ արհամարհանք զարթնեցնել՝ չարաչար սխալվում էր: Ես այնուհետև սկսեցի ավելի սիրել Սանթրոյանին:

Այժմ ես այցելում էի նրան գրեթե ամեն օր և միշտ զբաղված էի գտնում: Նա իսկույն գործը թողնում էր և սկսում ինձ հետ զրուցել:

Հագիվ էր պատահում, որ նա հոգով քիչ թե շատ անվրդով լիներ, միշտ հուզված, միշտ շփոթված: Ամեն մի անարդարություն, թե՛ առհասարակ կյանքի մեջ և թե ընկերների շրջանում, պղտորում էր նրա սիրտը: Իսկ անարդարություններ շատ էր տեսնում և միշտ հանդիսանում էր պաշտպան հարստահարվածին, գրկվածին, թույլին և խեղճին: Մի անգամ ինձ մոտ կարդաց, թե ինչպես Խարկովում մի կին տանջել է յուր խորթ աղջկան և սպանել և սկսեց երեխայի պես հեկեկալ:

Նա չէր խոսում միայն յուր հոր մասին, և այս հանգամանքը ինձ թվում էր միակ սև գիծը նրա անհերքելի ազնվության մեջ:

Շուտով ես իմացա, որ նրա հայրենակից ուսանողներից շատերը աշխատում են փախս տալ նրանից, անպատված ու ապականված համարելով Սանթուրյանի ազգանունը: Եվ ոմանք այդ համարում էին հայրենասիրություն: Թող, ասում էին, օտարները հասկանան, որ մենք էլ գիտենք պատմել մեր հասարակության մեջ երևացող ախտերը:

Նա ինքը վատ տղա չէ, բայց շատ է պաշտպանում հորը, ասում էր մեկը: Նա ազգային հպարտություն չունի:

Եթե նա լավ մտածեր, վաղուց հրաժարված կլիներ հորից ասում էր մյուսը:

Նա ինքը առաջինը պետք է ապտակեր նրան, գոռում էին ավելի արմատականները: Ապտակել հարազատ հո՛րը: Օ՛, երիտասարդություն, երիտասարդություն: Բարոյականության այդ անողորմ ասպետներից շատերը այժմ կյանքի մեջ են: Եվ ի՛նչ, դեռ երեկ նրանցից մեկին տեսա դատարանում՝ փրփուրը բերանին մի բանկ կողոպտած պարոնի պաշտպանելիս:

Ես նկատում էի, որ ընկերների այդ խիստ վարմունքը ազդում է Սանթուրյանի վրա, և ազդում է շատ ծանր: Նա այնքան ինքնասիրություն ուներ, որ ինքն էր փախս տալիս ամենից, ոչ ոքի չէր այցելում, և ոչ ոքի էլ չէր ուզում ընդունել իր

մոտ: Միայն Ջարիֆյանը նրա հետ գեթ արտաքուստ բարեկամություն ուներ: Այդ
մարդը քանի-քանի անգամ իմ ներկայությամբ օգտվել էր Սանթուրյանի
բարեկամությունից: Մինչդեռ ես մի անգամ չտեսա, որ նա գեթ ամենաթույլ
կերպով պաշտպաներ Սանթուրյանին յուր ընկերների մոտ: